

JÁNOSI ZOLTÁN
Marokba szorított kozmosz
A Móricz-novellák szerkezetéhez

1.

A *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* szerint a modell: „valaminek meghatározott méretarányban kicsinyített mása.” Ezen a modellen az ábrázolt vagy kifejezett valóságélem lényeges vonásai, működése, szerkezete, arányai szemlélhetők. Az ember által alkotott első szövegszerű és szellemi modellek közül elsősorban az archaikus mítosz említhető, amely szülőágya lett a későbbi mítoszoknak, eredetmondáknak, meséknek, történeteknek, így az irodalomnak is. Az irodalom modellező szerepét, noha az genetikailag adott, vagyis eredendő, a XX. század irodalomelmélete fedezi fel és tudatosítja a maga igazi jelentőségében. Ezeknek a felismeréseiből tárható fel és írható le Móricz novellaírásának a nagyszerű tehetséggel modellező: sűrítő, a látott-hallott-érezkelt világot kicsi terekbe szorító és lényeges működési elveit felmutató természete is. Mert a novella – a rövidebb lírai műhöz hasonlóan – kiemelkedő irodalmi lehetősége – az eposzhoz, regényhez képest – a sűrítő-tömörítő modellálás művészi eljárásának. Erre a tulajdonságára a karcolatok, novellák, elbeszélések szerzői Erdélytől Latin-Amerikáig nagy erővel és határozottan mutattak rá.

A modelleknek mint kifejező és átfogó rendszereknek keresése és feltűnése tudományelméleti síkon is szervesen illeszkedik a kultúra fejlődéstörténetébe. Magyarországon Hankiss Elemér az irodalmi művet „komplex modellnek” tekintő könyvében¹ számos helyen igazolja a szépirodalmi szövegek világot, társadalmat, jellemeket modellező szerepét az egyetemes irodalomtörténet útjain. Stachowiak, Flaschka, Köller, Steinbuch, Wüstneck modellelméleti megfigyeléseiből kiindulva Csúri Károly pedig – az irodalmi mű és a modell összefüggéseit értelmezve – arra hívja fel a figyelmet, hogy „századunkban, különösen az elmúlt évtizedekben a modellek jelentősége szinte valamennyi ismert tudományágban megnőtt.”² A modellek széles körű és gyakori megjelenésének az oka abban jelölhető meg, írja, „hogy az emberi értelem korlátozott, és bizonyos segédeszközök igénybe vétele nélkül intellektuálisan nem tudunk megbirkózni a világ számos komplex jelenségével, folyamatával. ... A modellek a kérdéses tényállásokat elvontan és leegyszerűsítve kezelik, s ezáltal áttekinthetővé, megfoghatóvá teszik.”³ A XX. századi, de különösen az absztrakciós, a realista s a remitológizáló poétikában – a *Mitológiai Enciklopédia* egyik szerzőjének, Meletyinszkijnek a megfigyeléseit idézve – állandóan érzékelhető „az az igyekezet, hogy túllépienek

¹ HANKISS ELEMÉR: Az irodalmi mű mint komplex modell. Budapest, 1985. Magvető Kiadó.

² CSÚRI KÁROLY: Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből. Budapest, 1987. Tankönyvkiadó, 24. [Csúri, 1987.]

³ CSÚRI, 1987. uo.

a társadalmi, a történelmi, valamint a tér- és időkereteken az 'általános emberi' tartalom felmutatása érdekében." S folytonosan tetten érhető az írói szándék valamilyen „globális modell” megalkotására, „az egyéni és társadalmi magatartás örök modelljeinek leírására, a társadalmi és természeti kozmosz bizonyos lényeges törvényeinek megfogalmazására.”⁴ József Attila, Cs. Gyimesi Éva, Hankiss Elemér, Csúri Károly és számos külföldi kutató nyomán joggal mondható tehát ki: A „teremtett világ” (Cs. Gyimesi Éva: *A teremtett világ*, 1983.) mint „komplex modell” (Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű mint komplex modell*, 1985.) magát a mindenkori valóságot, azaz – József Attila nyomán – „nem szemléleti végső világegész helyébe” teremtett „végső szemléleti egész”-et (József Attila: *Irodalom és szocializmus*)⁵ formába öntő verbális modellként jelenik meg számos műalkotásban.

Ezt a „szemléleti” egészet sűríti Móricz kivételes erővel novelláinak terébe, s teszi halhatatlanná utókorának. Czine Mihály lényegfelismertetően látja meg (a *Barbárok* összefüggésében, de általánosabb érvennyel is): Móricz Zsigmond „hatalmas arányokat szorít parányi területre, félelmes nagy dimenziókat présel maroknyi helyre, vérfagyasztó tárgyilagossággal bemutat egy lelkiséget.”⁶ Az a sűrítő, modellező és világkifejező erő, amivel Móricz rendelkezik, kortársai közül talán csak Krúdynam, Gelléri Andor Endrének és Kosztolányinak volt még hasonló szinten a birtokában. Nem véletlen, hogy a rövidprózának ez a műfaja (beleértve a karcolatot, tárcát, elbeszélést és a kisregény felé közeledő formációkat is) kitüntetett helyet foglal el a rövidprózától a retorikai beszéden, a tanulmányon át a kis- és a nagyregényig terjedő övezetben a móriczi poétikában. Novelláinak témái szinte elemi alapfogalmakká bonthatók: éhség, étel, szomjúság, víz, sors, jobb emberi élet, háború, kegyetlenség, kapzsiság, szerelmi vágy.

„Novellái különösen koncentráltan mutatják fel ezt az írói szándékot, s alighanem igaza van Németh Lászlónak abban – mondja erre a prózapoétikai erőre utalva János István – hogy Móricz tehetsége legpregnansabban azokban a kispikái műveiben mutatkozik meg, melyekben a nyers, sűrített életanyagot emeli sorsfeltáró példázattá.”⁷ Vasy Géza pedig a novellaműfaj életműben elfoglalt arányait is számba véve azt jegyzi meg, hogy „ha Móricz Zsigmond nem írt volna egyetlen regényt sem, akkor is legnagyobbjaink között lenne a helye. Pedig a novella nehéz műfaj. A regénnyel ellentétben alig tűri meg az egyenetlenséget. József Attila a lírai műre mondta, hogy annak minden pontja archimédeszi pont, vagyis megmásíthatatlanul tökéletesnek kell lennie. Így van ez a rövidebb elbeszéléssel, a novellával is. (...)

⁴ MITOLÓGIAI ENCIKLOPÉDIA I. Főszerk. Sz. A Tokarev. A magyar kiadás szerkesztője: Hoppál Mihály. Ford. Bárány György, Birtalan Ágnes, Bojtár Anna. Budapest, 1988. Gondolat Kiadó, 115.

⁵ JÓZSEF ATTILA Összes Művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Szerk. Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. Budapest, 1958. Akadémiai Kiadó, 92.

⁶ CZINE MIHÁLY: Móricz Zsigmond. In: A magyar irodalom története. V. kötet. Főszerk. Sőtér István. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó, 197.

⁷ JÁNOS ISTVÁN: „Nyugat csapatjának keleti zászlója”. In: Móricz Zsigmond: Szegény emberek. Válogatott elbeszélések Móricz Zsigmond születésének százharmincadik és a Hét krajcár századik évfordulóján. Szerk. Benke László. Budapest, 2009. Hét Krajcár Kiadó, 8. [János, 2009.]

Amikor a hatvanas évek derekán 12 kötetben gyűjtötték össze epikai alkotásait, négy könyvet foglaltak el az elbeszélései. Közel hatszáz mű, több mint 3300 oldalon.”⁸

Lássuk tehát, hogy – csupán néhány novella szerkezetének, stílusának bemutatása révén –, miképp tárható fel illusztratív módon a Móricz-novellának ez a kivételes erővel sűrítő-modelláló természete. Előljáróban – az elkövetkező megállapításokat előlegezve – az mondható el a leginkább tipikus Móricz-elbeszélések belső világáról, hogy az elbeszél (az elemi, az epikai menetrendet alakító) történet (szüzsé) fölé az író igen gyakran egy kitágított, az elbeszél folyamaton messze túlmutató szellemi-szemléleti horizontot, oppozíciós vagy analógiás tér-idős minősítési, bemérési pontokat emel. Ez a „megemelt” tér vagy *kozmi*kus vagy *szakrális* vagy *naturális* (egyetemes természeti) látószögekbe érinti meg, sugarazza át a szűkebb történéseket. A Móricz által szintén a szövegbe épített, az ábrázolt jelenhez képest másfajta időelemek pedig olykor *földtörténeti* (geológiai), olykor *antropológiai* (tágasabb embertani), olykor pedig távlatosabb *történelmi*, illetve *keresztény* alapokról telítettek, s ekként dimenzionálják a közvetlen szüzsét. A műszerkezet mindezekén túl modellszerűen sűrít a maga mindig konfliktus-alapzatú felépítésébe ember- vagy lélektani, politikai vagy szociológiai szempontból is igen lényegszerű – egyszerre nemzeti és egyetemesen emberi – társadalmi kérdéseket, és azokra megadott író válaszokat. A duális-kontrasztív, a mítosz, a mese, a ballada is felé áthullámozó epikai szerkezet és a jellemek gyakran *archaikumra* valló vagy *archaikus mitológiai* (vagyis elemi embertani) vonásokat viselnek, s ezekkel állnak összhangban a novellákban elszórt archaikus forrásvidékű jelképek (a szij, a kút, a víz, a tűz, a tűzhely, a tej, a kenyér, a bölcső stb.) is.

A novella, a társadalmi krízisek viszonylag gyors, villanófényyszerű megvilágítást adó műfaja természetszerűen kínálkozik Móricz számára elsősorban a magyar vidék, a falu sorsát közelről látó író egyik legfontosabb – egy életen át megtartott, gazdagított és kitesztelt – műfajának. Az így elbeszél szüzsék annyira polifonok és tömörek, hogy sokszor kisebb vagy akár nagyobb regények koncepcióját is rejtegetik magukban. E művek ezért tökéletesen csengenek egybe tömör és szintetikus alkatukkal a XX–XXI. század novellaíró argentin nagymesterének, Julio Cortáznak a műfajról megfogalmazott gondolataival. Ahogyan a latin-amerikai író rávilágít, a diktatúrától sújtott, a nehéz sorsú társadalmakban – a minden változásra közvetlenül és gyorsan reagálni képes költői művek mellett – az azonnali reakcióidejű és ugyanilyen gyorsan az olvasókhöz eljuttatható, a maga szerkezeti s jellemkifejező tömörségében is a teljes társadalmi spektrumra rásugározni képes novella egyenesen pótolhatatlan küldetést teljesít be.⁹ Egyszerre dokumentál, hív fel az analóg

⁸ VASY GÉZA: Móricz kisépikája. In: Móricz Zsigmond: Szegény emberek. Válogatott elbeszélések Móricz Zsigmond születésének százharmincadik és a Hét krajcár századik évfordulóján. Szerk. Benke László. Budapest, 2009. Hét Krajcár Kiadó, 215–216. [VASY, 2009.]

⁹ Vö.: CORTÁZAR, JULIO: A novella néhány jellegzetessége. In: Ariel és Kalibán: A latin-amerikai esszé klasszikusai. Ford. Scholz László. Budapest, 1984. Európa Könyvkiadó, 393–400. [Cortázar, 1984]

valós események közvetlen és további értelmezésére és ezek által cselekvésre, leplezi le a torz elveket, eszméket, jellemeket, történéseket, rejtőzködő vagy rejtett szándékú erőket, és – hol fényképszerű, hol szimbolikus, hol analógiás – sűrítettségével nyújt azonnal dekódolható és a társadalmi gondolkodást a helyzet megváltoztatásának irányába felnyitó távlatokat. „A regény fokozatosan építi fel az olvasóban keltendő hatást, a jó novella ellenben már az első szótól húsbavágó, maró, könyörtelen. [...] Akkor jelentős egy novella, ha a szellemi energiáknak azzal a robbanásával töri át önnön korlátait, amely hirtelen rávilágít valamire, amely jóval túlmutat azon a gyakran szánalmas kis anekdotán, amit a novella elbeszél [...] végtelenül tágabb valóságot fognak át, mint amilyet a puszta történet takar.”¹⁰ A novella tehát extenzív lehatároltsága ellenére is igencsak intenzív, mozgalmas, a kifejezett világ legfontosabb antropológiai, lélektani, történeti centrumait bejáró rendszerként képes működni és olvasóira is hatni. Móricz ebben a kohézióban megszületett novellái külön-külön és együtt is igazolják Cortázar tézisé: „Akkor lesz nagy novellista abból az emberből, aki [...] kiválaszt egy témát, és elbeszélést ír belőle, hogyha a választott témájában [...] fellelhető az a csodás kitárulás, amely a parányiból a hatalmasba ível, az egyéni, és jól körülhatárolt világból pedig az emberi lét legbelső lényegéig. Minden maradandó novella olyan, mint egy mag, amelyben egy óriási fa szunnyad.”¹¹

A *Barbárok*, a *Szegény emberek* vagy az *Egyszer jóllakni* szövegei igen könnyen terjedelmesebb műfajj – lehettek volna – alakíthatók, de legnagyobb erejük, Németh László kortársi meglátásának igazságát bizonyítva, éppen a sűrítettségükben és ennek komplex természetében van. Nézzünk néhány példát az elbeszéltszűkebb tartalom kozmikus, szakrális vagy naturális „megemelése”re, vagyis a modelláció univerzális sugarait megadó szövegpontra.

2.

A kozmikus vagy történeti (vagyis a tágító tér- és időbeli) utalásrendszer példái számos novellában tűnnek fel. Az ábrázolásnak ezek a csak néhány vonással megrajzolt dimenziói is kiragadják a cselekményt a közvetlenebb partikularitásból, összeméri érvényességet sugározni rá, és antropológiai koordinátákba ültetik azt. Az alvó katona rajzát a *Kis Samu Jóska*-ban a móriczi szellem mindjárt így mintázza meg: „A szent Föld ott lebegett alatta, szinte a föld meleg lüktetését lehetett látni...” A tágasság, a kitágított tér és időmotívum gyakran a kicsike, a rész kontrasztjában szólal meg. Hatalmas és parányi, majd ezek változtatása a többszörös oppozíciókban áramszerűen rázzák meg az olvasói tudatot. „Hajnalodik. A Hortobágy harmincezer holdas háta végigvonaglik. Halk ropogások, mintha a ló ásít s roppan a csont a pofájában” – mondják a *Komor ló* bevezető szavai, s a hirtelen a

¹⁰ CORTÁZAR, 1984. 397–400.

¹¹ CORTÁZAR, 1984. 400.

mindenségbe szökő, majd onnan visszanyilazó, aztán ismét felemelkedő szemléleti mezők folyamatosan figyelik, kontrollálják, mérik, távlatosítják az emberi helyzeteket. Ebben az elbeszélésben, Erszény András és felesége sorsában az író nem csupán 34 évet sűrít egyetlen napba, hanem egyenesen kétfajta civilizáció idődimenzióit helyezi egymás mellé. Össze-érinti a „csaknem” még középkort és a XX. század első felét, amikor a csikóellés rítusa mellé Sárkány csikós fia, Marcusi révén leteszi a kerékpárt és a detektoros rádiót, akárcsak a távoli civilizációk kultúrértékeit García Márquez regényében a történelmi múltjába rekedt Macondóba érkező cigányok. A novella végi zárómondatával valóságos földtörténeti távlatot húz az összesűrített emberi idő és történelem fölé: „A Hortobágy ezeréves, milliós éves gyönyörűséggel nevet a gyarlandó emberi fajzaton.” *Az Esőleső társaság* első bekezdései között szintén elhelyez Mórnicz egy kozmikusságra villanó mondatot: „A tanya ott van a leglaposabb hátán ennek a földtekének, a Nagykunság kellős közepén.” *A kondás legszennyesebb inge* pedig a ruhadarabhoz kapcsolódó gyógyító babonával és a segítő szándékú nagyságos asszonnyal szintén eltérő kultúrák időit és szemléletformáit érinti össze és ütközteti.

S e tágabb világszemlélet mórnczi példázatára, idő- és térsűrítő energiáinak igazolására idézzük fel az *Egyszer jóllakni* kezdetét is! Itt is az első vágóképben jelenik meg a határtalan tér- és idődimenzió képe: „A nagy magyar Alföld tenger volt a jurakorszakban – kezdi a művet –. De ma, az éhség korszakában is olyan, mint a tenger.” Annál nagyobb a kontraszt, hogy Kis Jánosnak a tűző napon, az egykori tenger közepén napi egyetlen liter vízzel kellene beérnie.

- „– Hoztál vizet? – kérdi Kis János a feleségétől.
– Nem.
– Mér nem?
– Hát iszen hozott kend reggel.
– Egy litert. Egy litert hoztam, de már elfogyott.
– Mér itta meg mindet?
– Mér ittam meg? Hát még a vízzel is spóroljak?”

Ennek az egykori tengernek a szívében kezdetben úgy helyezi el Mórnicz a fiatal grófot, szinte az archaikus mitológia térképzetében, mint egy modern kultúrhéroszt, s ezzel mindjárt antropológiai távlatot ad a történetének. „Úgy látszik, hogy a gróf majorja éppen a világ közepén van, mert ha innen körülnéz az ember, körös-körül látja az ég karimáját és háromszázhatvan fok alatt az eget, bármerre is fordul. A fiatal gróf is azt hiszi, hogy a világegyetem közepén van ő maga is, mert amerre megy arabs paripáján, a munkások mindenütt úgy köszöntik, mintha egy fiatal isten menne el közöttük.” Rövidesen viszont világossá válik, mire való az archaikus mitológiai univerzum: arra, hogy még kontrasztosabbá tegye az emberi kiszolgáltatottságot, s leleplezze a hérosz mezében páváskodó kiszűrű figurát. A kultúrhérosz vagy demiurgosz ugyanis küldetése szerint azért jön az emberek közé, hogy elhozza nekik a civilizációs javakat: gyümölcsfákat, munkaeszközöket,

hogy megtanítsa őket gazdálkodni, amelyek révén elűzhető az éhség, cselekvéseinek etikai dimenziójában pedig a morál és a szeretet csírái bontakoznak. Ilyen hősök voltak a primer mitológiákban például Amiráni, Perszeusz, Thészeusz, Tor, Prométheusz, Szoszrukó, Ilmarinen, Gilgames, Beowulf. Ez a gróf viszont mindennek pontosan a fordítottjaként él. Csak külsődleges, formai vonásaiban visel kultúrhős-leszármazási vonásokat, hiszen munkásai éheznek, szegények, és mindezt nem lehet helyreütni egy egyszeri jóllakattással. Móricz pontosan világít rá, hogy a grófi világ emberi szimbóluma az, amit el kellene a magyar földről tüntetni, hiszen ez a gróf immár nemcsak a verejtéküket, hanem az asszonyukat is akarja, a kultúrhérosszal szemben nem jólétet, hanem szenvedést, éhséget, s nem erkölcsöt, hanem erkölcstelenséget képvisel. A népmesei, eposzi dínom-dánomokat idéző vacsora is pontosan illeszkedik az archaikus regiszterekbe. „Minden ember kap egy kövér birkát... Lehet belőle birkatokányt csinálni... És egy mázsa lisztet ad... És mindent, ami hozzá kell... Húsz kiló zsírt és húsz kiló túrót... Lehet túrós galuskát csinálni, és öt hektó bort...”. S hasonlóképpen a mesebeli kis gömböc archetípusára emlékeztet a lázadást sugalló Kis János-i szándék:

„– Hát mennyi kellene?

– Minden... Amije csak van a grófnak, minden... A harmincezer hold földje meg a kastélya, a tanyái, a csordái, ménesei, disznófalkái...

– Mind lenyelnéd?...

– Le! Még ötet is ráadásul!”

A mítoszi atmoszféra körvonalait erősíti a kút, a víz létcentrumba emelt szimbóluma, a mágikus számú „hetven” munkásember, majd hetven asszony képe is, akikről azt deríti ki a novellának ebben az archaikus rétegében Móricz, hogy a valódi, az igazi kultúrhéroszok: éppen ők, a „hetven férfi kapával felfegyverkezve”, akik létrehozzák a termést, azaz a teremtést. S e vonások mellé még a politikai-geográfiai távlatot is belehelyezi Móricz e modelljébe: „Távoli, boldogabb országok munkásai meg sem értenék, hogy lehet abból megélni” – jellemzi a napszámot, a gróftól kapott fizetséget, az egyetemes idődimenziókat tekintve pedig még Kis János silány, ehetetlen levesébe is becsempészi a földtörténeti mozzanatot: a két gombóc „úgy úszik a sötétbarna lötytyben, mint valami ősvilági puhatestű állat.” Az archaikus hagyományokról szólva mindenképpen meg kell említeni, hogy a sokszorosan elemzett és a balladai mag kellős közepéig visszakövetkeztetett tartalmú *Barbárok* az archaikus mítosznak, illetve rítusvilágnak valóságos tárházát vonultatja fel, miközben a *Komor lóhoz* hasonlóan eltérő, távoli emberi időket és civilizációkat kapcsol össze. Már önmagában archaikusabb időkbe repít, hogy a pusztán átbálgató számaron és a meggyilkolt juhász sírjára tákolt keresztben, valamint a bíró fenyegetésén kívül semmiféle kereszténységre valló kép nincs a törzstörténetben. Tettének egyházi következményétől a gyilkos juhász nem riad meg, vallomásra a sírből kikelt derékszíz látványa kényszeríti. Egész nyájak, ménesek, gulyák elrablása is főképp a nomadizálás

korában volt szokás. De az állatok beszédének a megértése, a valóságos és többszörös beszélgetés az állatokkal, a kutyák párhuzamos harca az emberekével, a balladai alaprétég, a meggyilkolt pásztor és a férjét kereső asszony motívuma, a természeti elemek (növények, állatok, égitestek) irányzatos, a gyilkosság tragikuma felé mutató célzatos és sorozatos antropomorfizálása, az emberalakok animális vonásai, a szíj babonája, a nyelv tagolatlan archaikussága (Mija, Hé, Netehe, Iszkite), amely több helyen is mintha a vinnyogásból, az érzelmi hangadásból éppen kitagolódo emberi nyelvet illusztrálná, s hogy az állat (a megölt puli fia) találja meg gazdája sírját, s juttatja hóhérekévre végül a tettest: mind-mind az archaikus folklórtapasztalatok körével érintkező novellavonások. Móricz mesterien konnotálja az archaikus keretekbe az anti-humanizálás kegyetlen, részvétlen, gyermekgyilkos erőit, ami az eszkatologikus mítoszokra, azokban is a káosz kiszabadult erőire emlékeztet. „Mire a hold feljött, akkorra be volt kaparva a vendéglátó gazda fiastól és a három kutyájával. Tüzet raktak a sírra ganéból, s megsütötték a szalonnájukat. Jóízűen megvacsoráztak. – No e megvan – mondta a veres juhász. –, akkor ballagjunk.” Ballada, mese, mítosz harmonikusan, egymást átsugározva és eseménytömörítő erővel simul egybe a férjét kereső asszony leírásában. Az alábbi részletben mintha egy Kallós Zoltán mikrofonja előtt éneklő száját hallanánk:

„A nap egyre feljebb hágott az égen, s nézte, ahogy a fekete asszony vászonfehérben tovább ballagott a pusztán. Az pedig csak ment, csak ment. Hazá se nézett, csak elment, addig ment, addig ment, míg a pusztá el nem nyelte. Addig ment, addig ment, míg el nem érte a Dunát. Azon is átalment, ladikos embert lelt, az áttette. És ment.

Ment, amerre hallotta, hogy juhászok szoktak legeltetni.

Ment az egész nyáron, ment, amíg csak a hó le nem esett, minden földet bejárt, minden nyáját megkeresett, minden juhással leült, s megkérdezte, nem láttak ilyen meg ilyen derék kis hallgatag embert a háromszáz juhával.”

A *Szegény emberek* szerkesztési elveiben, jellembrázolásában hasonlóan lényegi és feszítő vonásokkal nyilatkozik meg a távoli mitológiai hagyomány. Az archaikus mítosz kompozíciós elvei, illetve ennek negatív eltorzítása ütnek át a struktúrán. Közismert, hogy a gyilkos paraszt médiumán át maga a háború, ennek szelleme, pokoli pusztítása tör be a magyar faluba. Móricz e novellája a világháború teljes iszonyatát és képtelenségét nyomja oda az Európához képest csak néhány vércseppnyi térbe. A káosz erőinek Európára szabadulását, a „minden Egész eltörött” fájdalmát, a lelki és fizikai kegyetlenséget parányi földre zsugorítja. A hazatért katona ennek képviselőjében válik az eszkatológia, a pusztításmítosz mediátorává. A mítoszi univerzumban ő sem más, mint az *Egyszer jóllakni* grófja, csak jóval veszélyesebb, ellen-kultúrhérosz már: az emberből lett szörnyeteg. A harmóniára rárontó káosz eszméjét és borzalmát még nyilvánvalóbban testesíti meg. A káoszhoz rendelt démonok és szörnyek az archaikus mitológiában nem emberi, emberközeli státusúak, hanem a földből, az alvilágból, a rendezetlenségből, a fénnel szemben

a sötétségből törnek elő, az oda tartozó erők szülöttei. A *Gilgames* kiseposzban a szörnyű viaskodás hevében Huwawa Gilgamesnek bevallja, hogy őt nem Utu, a Napisten, hanem a hegy fekete mélye nemzette. A *Kalevalában* a világra törő gonosz erőket így jellemzi a népi énekes:

Tuonelában volt egy vak lány,
 Loviatár, vén boszorkány,
 Tuoni legrosszabb lánya,
 mana-tündérek silánya,
 minden rosszaság eleje,
 ezer romlásnak veleje
 .....
 Uszítja dühös dögeit,
 küld különös kórságokat
 Vejnö népét elveszteni,
 Kalev hadját meghaladni.
 (Vikár Béla fordítása)

A baka alvilági, a humanizációval tökéletesen szembenálló voltát Móricz a gyilkosságon kívül is folyamatosan hangsúlyozza. „...a gödör szélén, akár az éhfarkas, ott leelkedett pár pillanatig” – jelzi a betörés és a gyilkosság előtti helyzetet. „Sápadt lett a fekete arca s viszább torpadt”. „Egész meg van már rohadva az eszem” – hangsúlyozza később is erősebben a szörnyvonásokat. Az emberi világtól való gyötrelmes eltávolodást jelzi „A fene egyen meg benneteket” mondata a lemészárolt gyerekek fölött, s az is, ahogyan a katona később a kisleányokat sirató falusi nőkre tekint: „csak nézte a vajákoló asszonynepet, undorral, megvetéssel. Ilyen ordítást csapni... ezek igazán nem tudják, mi a háború...” A hadszíntéri emlékek is telítve vannak démoni, alvilági elemekkel: „fertelmes vérbe kellett lenni egész hétig is, míg megszáradt az emberen, pedig de büdös...”; sőt a kannibalizmus mellett a vámpír körvonalai megjelennek a katona alakja körül. „Hát mikor én három napig olaszt ettem. (...) egy frissen elesett olasznak a vérért szívta ki, mint hörcsög a csirkét.” Az otthon tovább gyilkoló baka az eltorzult lelkületében, cselekvéseiben tehát a korai mitológiák szörnyeinek a rokona. Ez a szörnyvilág „tipológiailag is az alvilággal, a betegségekkel, a halállal tart kapcsolatot.”¹²

Móricz az archaikus mítosznak ezeket a káoszt képviselő elemi paramétereit főképp a katona alakján keresztül szorítja bele a novellába. A humanizált világra támadó kaotikus, értelmetlen és értelmezhetetlen erőket a gyermekölő ember tudatán át attakszerűen, szabályos periodizációval rohamoztatja – a gyermekek csúcspontszerű kivégzésén kívül is – a békes világra. A hadszínterek német és magyar parancsszavai (hindernisz, sturm, grábní, feld,

¹² Vö. JÁNOSI ZOLTÁN: Nagy László mitológikus költői világa. Miskolc, 1996. Felsőmagyarország Kiadó, 44.

handgranát, sver, masegeever, svármónia, cugszfírer, doppelráj, fénrik stb.), a Szerbiában már elkövetett gyermekölés és egyéb véres tettek konzekvens felemlegetése puskalövés-sorozatokhoz hasonlóan csapnak le a falura, a katona családjára is. Móricz a katona emlékein át a világháború több frontját is beletömöríti a gyilkossá váló ember előzetes sorsába, szörnyé lett hőseit előbb megjárhatja az olasz, az orosz, a szerbiai harcokban. A mindenhol felszökő vér emlékei az európai ember elvadult ösztöneit lüktetik át időről időre a novella szövegébe. A halál képei, *Ady Krónikás ének 1918-ból* című verséhez hasonlóan, a primitív létből feláramló szörnyűségek aurájában fogalmazódnak meg Móricz tollán is a katona emlékképeiben és vízióiban. „Hol járt, micsoda faluvégeken, hogy lopakodott ellenség után, vedettát lefülelni, házakat megkerülni, falut felgyújtani, disznót, csirkét levetni, tehenet kihalítani; felét kivágni, többijét otthagyni...” A háború örült mítosza így, ebben a modellációban válik konkrét hatásaival, következményeivel együtt is a novellaszerkesztés meghatározójává, s az emberiség elemi felrázásává, igazi érdekeinek felismertetőjévé is.

3.

A szakrális tágasságokba emelés – az eddig idézettekkel jócskán ellentétes üzeneteket sugárzó mitológiai síkon – kiválóan egészíti ki a Móricz-elbeszélések e kozmikus, történeti-antropológiai és mitológiai horizontjait. Szakrális dimenziót ébreszt fel már az első sikeres novella, a *Hét krajcár* kezdősora is. A „Jól rendelték azt az istenek, hogy a szegény ember is tudjon kacagni” – indító mondata szinte a görög mítoszok világába repít. Ennek alapján bontakozik ki az üzenet, amely szerint, János Istvánt idézve, „– ellentétben Szophoklész drámáival – már nincs tragikus hős, csupán szánni való vesztesek maradnak a színen.”¹³ Ahol a hiányt, az el nem érhető teljességet az emberi szeretet és a szakrális aurával bíró szeretetre intés oldhatja csak fel. Ahol a koldusba öltöztetett Teiresziász előbb „énekítő hangon, nagy siralmas könyörgést mondó”, majd az adománya után „nagy hálálkodással eldöcögő” a „Hadd el, lyányom, nekem nem hibádzik” mondatát kimondó egyszemélyes kórusa válaszol a sorsnak, s a koldus álrúhási ókori istenként segíti meg a jelent. Ám a novella egész szerkezete, annak egyik rétegében, a mese megidézett műfaján keresztül az archaikus mítoszok, sőt még az előtti korok világába is visz. Az ismeretlen, a nem lévő, a hiányzó átlelkesítése, humanizálása ölt testet a játékká cicomázott novellabeli mitológiában. A krajcároknak az első szakaszoktól történő antropomorfizálása a mágikus koroktól vezet Isten felé. Archaikus mitológiai dimenziót támaszt fel a keresés, a quest motívuma is.

A sűrítő modelláció szakrális dimenzionálásának eljárásához tartozik, hogy Móricz gyakran olyan keresztény ünnep (karácsony, húsvét, pünkösd stb.) közelébe időzíti az elmondott szüzsét, amelynek immanens történeti és eszmei-gondolati sora kimondatlanul, illetve részletező kifejtések nélkül is átrezonál az egész elbeszélte történeten. Transzformálja

¹³ JÁNOS, 2009. 10.

kontrapunktozza, tovább hullámoztatja az olvasóban az elemi történet cselekmény- vagy jellemzőit, epikai vízcöppjeit. Egyszersmind – a keresztény mítosz révén átfordítja az egész szűkebb történetet az egyetemesebb értelmezhetőség felé. „Az egész faluban mindenki húsvétra készült, senki se volt az utcán, a kis Rozi mehetett, amerre a szemével látott” – ellenpontozzák az árva gyerek meddő kiútkereséseit *A világ végén már szép és jó* örök feltámadásra figyelő sorai. A *Judith és Eszter*ben a karácsony áll hasonló, a szegénység kínját a szeretettel ellensúlyozó, Jézust ismét a textusba építő funkcióban. „És arra is gondoltam, hogy két nap múlva karácsony, és csak legalább az apám hazajönne karácsonyra” – mondja a novella „koldusnál is szegényebb” hősnője. Az *Ökörítő* című szociografikus elemzésben ténylegesen is adott időpont és tragikus esemény kerül szakrális megvilágításba. Az analízis a valláshiányt jelöli meg a tűzvész egyik okának, a pogány és tiszteletlen bál-időzítés is részese előidézője Móricz szerint a tragédiának. „A nép, mint minden fél civilizált és erősen vallástalan nép, rettenetes apátiába sülyedt.” „És neki a falunak, neki a környéknek, fel kell hajtani a népet, itt legyen mindenki húsvét vasárnapján, mert olyan bált kell csinálni, amilyen még nem volt! Azért is kell vasárnapra tenni, ünnep első napjára, ami eddig rettenetes szentségtörés lett volna! Táncolni! Ünnep első napján! De mit! Ott egye a fene a papokat, ahun egy kicsirázott, szakadjon rájuk az ég, meg egy darab Isten!...”

S hasonló a mélyebb vallás hiányának, a hitetlenség negatív hatásainak megjelenítése *A nyáj és pásztor*a című elbeszélésben is. A szakralitás itt alaptémaként is különös, máig sugárzó fényekbe kerül. Magasság és mélység, tágasság és parányiség és a folyamatok kontrasztivitása jellemzi a pap alakja köré szőtt novellabeli modellt. A gyermekszületésért a szószékről – az egykező vagy gyermektelen falusiaknak beszélő – pap magára maradását, szabályszerű kitagadását vázoló novellában a szakrális réteg boltozata képviseli a falu gondolkodása fölötti értelmes és emberérdekű kozmoszt. A műben a szakralitásnak és a profánnak, a földhöz és érdekekhez ragadtságnak az állandó és éles szembeállítás testesíti meg az oppozíciós dualitást. Móricz mintha az európai ember egyik legnagyobb jövőbeli problémáját: a gyermekhiányt jelezné jó előre már, 1932-ben, hisz főhősének a legkülönbözőbb indokokkal, de alapvetően gazdasági érdekekkel magyarázott gyermekvállalás-ellenességgel kell szembenéznie. („...az én családom abból gazdagodott meg, hogy itt mindig csak egy gyerek volt. (...) De mit csinálnék én, ha nekem négy gyerekem volna, és mindenik csak negyvenöt holdat örökölne?” stb.)

Az anyagi vagy egyszerűen hedonista okok miatt nem vállalt gyermekek helyén a pénz, a gazdagodás ígérete és a kicsapongások szembeállítás halmaza jelenik meg. A biblikussággal, a kereszténységgel való szembehelyezkedés a novellában az európai ember mai helyzetét és kínzó gondjainak egyik okát is jósolja. A Móricz által a magyar faluba helyezett „európai” embertípusok a pap személyében ugyanis magát a kereszténységet izolálják, korlátozzák, illetve tagadják meg. A mai Európa számos bajának kapujában ezért Móricz e novellája éppúgy ott áll, mint az I. világháború önpusztítását és ennek beláthatatlan következményeit leíró *Szegény emberek*. A novella háttérében ugyanakkor genetikailag nemcsak a keresztény hagyaték tűnik fel, hanem egy archaikus tör-

ténet is a gyermek vagy a haszon választásáról, viszonyáról. A gyermekét az erdőben magára hagyó asszony balladáját több változatban is feljegyezték. A kegyetlen anya típusú magyar népballadában a kincsesládáját mentő asszony az erdőben inkább a fiát hagyja veszni, hogy vagyona megmaradjon, s csupán az elbitangolt borját kereső tehén bőgése ébreszti fel – már későn – a lelkiismeretét. A pap prédikációi több részletükben lényegében ugyanazt a tanulságot mondják, mint ami e régi balladából is kisüt.

4.

Az *Ökörítő* című analitikus írás (társadalomelemző esszé) azért érdemel a móríci novel-la-modelláció szempontjából is kiemelt figyelmet, mert benne a novelláírás mintegy megfordított metódusa válik láthatóvá és tapinthatóvá. A megtörtént esemény tanulmányyszerű értelmezésében nem a művész, hanem az elemző Móríciz Zsigmond gondolkodásának alapvető erővonalai tűnnek fel. Az ökörítői tűzvészről írott elemző esszéje nagyszerűen világít rá észjárásának a novellaalkotástól függetlenül létező, immanens és számára természetes sors-, élet- és világelemző sarokköveire és egymást kiegészítő fordulataira. A parányi és eldugott, a korábban a még eleven Ecsedi láp peremén létező, s annak lecsapolása után a történelem csapásainak hirtelen kitett falucska tragikus báljának eseményei köré, a maga értékelésében – novelláihoz hasonlóan – szinte oda dimenzionálja, építi, szervezi az egyetemes ember, a természet, a mindenség látószögeit. A többirányú tágasság antropológiai, politikai, naturális holdudvarából érkező paramétereket, a teljesebb lét és emberi lét mértékpontjait emeli fel a tragikus tűzvész okainak felderítésére. Ezért az írás a móríci gondolkodásmód foglalatja, éles tükröződése lesz. A benne megképződő elemző sugarak – ráfordítva őket a témául vett elbeszélői alkotásokra – az író, a művész Mórícizt is értelmezik. A globális tér-idős látószög éppen úgy érvényesül az ökörítői tragédia vizsgálatában, mint a novellákban. A helyzetelemzés nem reked meg a történés referenciális, konkrét és közvetlen értelmezésénél, hanem hatalmas ívű és messzire táguló analitikai körökben bontakozik ki, s megláttatja a néhány percig tartó dráma történelmi, morális, politikai, és antropológiai háttérét, holdudvarát is. Odavágva aztán – akárcsak novelláiban – a maga legtisztább következtetéseit a kor köztudata és hatalmasságai elé.

Móríciz mélyre nyúló történelmi alaposággal szemrevételezi a községnek évszázadokon át megélhetést adó Ecsedi láp sorsát, szinte a honfoglalástól a lecsapolás utáni időkhöz. „Egy évezreden át szinte megközelíthetetlen hely volt ez a vidék, s különösen a láptól északra, a Szamostól a Tiszáig sohasem volt jóformán az egész ezredév alatt igazi nagy népáramlás.” Olyannyira belebúvik a történelembe, hogy még *Ökörítő* nevének leírásait számba veszi. „...itt minden falu felviszi az adatait az Árpád-korig. *Ökörítő*t 1315-ben már Ukurithow-nak írják, 1345-ben Ukurithownak, 1458-ban Okerytho-nak, ha Szirmaynak hinni lehet, s bizonyára úgy is ejtették ki, mint ma. 1344-ben Lajos király új adományt ad rá a Kölcseyeknek, akik nyolc év múlva eladják a Domahidyaknak, s azóta mindig a nagy Szatmár megyei családok birtoka.” A *Szegény emberekhez* vagy az *Egyszer jóllaknihoz* hasonló

an a tűzvész keletkezését a nagyurak viselkedéséig vezeti vissza, hogyan állott a bál tragikumának, és a nép szétroncsolódott moráljának a háttérben a lép kiszárítása és a földek hatalmasságoktól való megszerzése. Hatalmas optikai mezőt rendel így az egyszeri gyászos eseményhez, amiből természetesen a naturális analógia sem marad ki. „...hamar eljött a tavasz, mikor milliószámra feküdt a hal a száradó pocsolóában, kapával gereblyélték; s mikor hiába jöttek a madarak ezerszámra, nem találtak helyet ahova fészket rakhassanak. A gém, a szárcsa, a sok vízimadár rémulten kóválygott ősi hona körül, mint a paraszt, s egyforma irigyen és keserűen látta, hogy kijátszották őket az urak az otthonukból...” A lecsapolással egyidejű „szellemi fertőzés” képét Móricz nemzeti távlatokba is állítja, nem kevesebbet mond, mint hogy „A magyar nép olyan, hogy azzal lehetne valamit kezdeni, de az a baj, hogy a fölötte álló rétegek nem olyanok, amelyekből jó áradhasson lefelé. (...) ...s az egész vonalon, a falusi bérestől fel a képviselőkéig, mindenki úr akar lenni, és pedig munka nélkül.” „És ez mind oka – vonja le a nagyszabású bemérési háttérékből a tanulságot –, hogy Ökörítón leégett egy csűr s benne negyedszáz ember.”

5.

Összegzésképpen az mondható el a móríci novella-modellációk természetéről, hogy az író elbeszéléseiben a tágasság, a szemléleti galaxis alapirányait a csillagászati kozmosz, a földtörténet, a transzcendencia, az antropológiai mélységek, azaz történelmi hosszúságok s olykor geográfiai szélességek és mélylélektani univerzálíák adják. Ezeknek motívumai külön-külön vagy együttesen, különböző módokon összeállva a művekben, jelzik az egyetemesség azon dimenzióit, amelyek látószögében a tollra emelt novellatéma – mint mindezek horizontjait hordozó-villogtató poétikai sűrítmény – megképződik.

Csupán a szerző novellaírói magatartása alapján is igazolható tehát Vasy Géának a móríci és a József Attila-i teljességigényt egybevető gondolata: „Olyan összetett Móríci szemlélete, mint a harmincas évek közepén József Attiláé.”¹⁴ A József Attiláéhoz hasonló erejű Móríci művészete a humanizációra történő összpontosításában is. A magyar társadalmi és európai gondokkal, krízisekkel, bajokkal szemben „megtartó csodaként felmutatta a szolidaritást, a szerelmet, a családot, a szeretetet, a megértést.”¹⁵

Móríci így a legnagyobb európai, sőt egyetemes létértelmezőknek és magatartási, szemléleti modelleket megalkotóknak a legméltóbb módon járt a nyomában. Az 1930-ban, az irodalmi műről megfogalmazott gondolatai a legkövetkezetesebben nyilatkoznak meg elbeszéléseiben. Kiemelkedően az az elve, hogy „hasonlítson az irodalmi mű az élethez (...) Vállalja nem egy vallás, nem egy nemzet, hanem egy egész, egy nívón fetrengő, vergődő, lelki kétségekben gyötrődő emberiség nevében.”¹⁶ E keretek között is igazolódni látszik te-

¹⁴ VASY, 2009. 223.

¹⁵ Uo. 224.

¹⁶ JÁNOS, 2009. 7.

hát János István egykori gondolatának érvényessége: „Móricz nem csupán a magyar népi kultúra és társadalom elsődleges élményközegéből táplálkozik, de legalább annyi szál kapcsolja a világirodalom európai vérkeringéséhez is. (...) Problémáinak sokrétűsége, írói ábrázolástechnikájának mélysége túlemeli Móriczot számos világirodalmi nagyság teljesítményén is. (...) Móricz polifon művész: prózája az egyetemesség mitológiáját teremti meg... a népiség nála... a népet a jövőbe emelő látásmód, útkeresés és netán útmutatás is. (...) A parasztságot ...életmodellnek, társadalmi mintának tekintette, melyben meglátta és kifejezte az egyetemes magyarság értékviszonyait... Túllép tehát az egyszerű, és egynemű parasztábrázolás témakörén a mindenség, a világegész felé, amelynek főszereplője az ember.”¹⁷

Marokba szorított kozmosza ettől a felelősségtől és emberszeretettől szikrázik, és hagy felejthetetlen üzeneteket olvasóiban.

¹⁷ JÁNOS, 2009. 5–6., 8.